

DAVLAT XARIDLARINING RIVOJLANISH TARIXI

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI VAZIRLAR MAHKAMASI HUZURIDAGI
BIZNES VA TADBIRKORLIK OLIY MAKTABI

Talabasi **Janizakov Sardor**

Annotatsiya: Ushbu maqola davlat xaridlarining rivojlanish tarixini turli davrlar va mamlakatlar misolida o'rganadi. Maqolada davlat xaridlarining ilk shakllanishidan boshlab, zamonaviy davlat xaridlarining shakllanishi, uning asosiy tamoyillari, tartibga soluvchi me'yoriy hujjatlar va rivojlanish tendensiyalari tahlil qilinadi. Shuningdek, davlat xaridlarining iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy omillarga ta'siri ko'rib chiqiladi hamda turli mamlakatlarning davlat xaridlaridagi o'ziga xos tajribalari yoritiladi. Maqolaning maqsadi davlat xaridlarining evolyutsiyasini kuzatish va uning hozirgi kundagi ahamiyatini aniqlashdan iborat.

Kalit so'zlar: davlat xaridlari, rivojlanish tarixi, davlat buyurtmasi, tender, elektron xaridlar, davlat boshqaruvi, iqtisodiyot, me'yoriy hujjatlar, xalqaro tajriba.

Annotation: This article explores the history of the development of public procurement through the examples of various periods and countries. It analyzes the evolution of public procurement from its earliest forms to the formation of modern public procurement, its main principles, regulatory documents, and development trends. The article also examines the impact of public procurement on economic, social, and political factors and highlights the specific experiences of different countries in public procurement. The aim of the article is to trace the evolution of public procurement and determine its significance in the present day.

Keywords: public procurement, history of development, government order, tender, e-procurement, public administration, economy, regulatory documents, international experience.

Kirish

Davlat xaridlari davlat boshqaruvining muhim bir qismi bo'lib, davlatning tovarlar, ishlar va xizmatlarga bo'lgan ehtiyojlarini qondirish mexanizmi sifatida tarixiy ildizlarga ega. Davlat xaridlarining rivojlanish tarixi davlatning iqtisodiy va ijtimoiy roli bilan chambarchas bog'liq bo'lib, asrlar davomida sezilarli o'zgarishlarni boshidan kechirgan.

Davlat xaridlarining ilk shakllari to'g'risida so'z yuritish ekanmiz, "**davlat buyurtmasi davlatning o'z ehtiyojlari uchun tovarlar, ishlar va xizmatlarni sotib olish jarayoni sifatida qadim zamonlardan beri mavjud bo'lgan**"¹ (Arrowsmith & Davies, 2013, p. 3). Umuman olganda Davlat xaridlarini 5 davrga bo'lib o'rganish mumkin.

1. **Dastlabki davrlar.** Dastlabki davlat xaridlari insoniyat tarixining ilk bosqichlarida, ya'ni qadimgi davlatlar vujudga kelishi bilan shakllana boshlagan. Misr, Mesopotamiya, Xitoy va Rim kabi qadimgi davlatlarda harbiy harajatlarni ta'minlash, qurilish ishlari, oziq-ovqat ta'minoti va davlatga tegishli boshqa xarajatlar uchun mahsulot va xizmatlar xarid qilingan. Ushbu davrda davlat xaridlari ko'pincha majburiy soliq yig'implari yoki davlat zaxiralaridan ajratilgan mablag'lar orqali amalga oshirilgan. Ushbu davrlarda xaridlar ko'pincha markazlashmagan holda, bevosita muzokaralar yoki oddiy buyurtmalar asosida amalga oshirilgan. Bu esa o'z navbatida xaridlarning shaffofligini ta'minlay olmas edi.

2. **O'rta asrlar davri.** O'rta asrlarda davlat xaridlari feodal tizim asosida shakllangan. Monarxlar va hukmdorlar o'z ehtiyojlarini qondirish uchun maxsus shartnomalar asosida xizmatlar va mahsulotlarni sotib olganlar. O'sha davrda asosiy xarajatlar harbiy soha, yo'l va ko'prik qurilishi hamda saroy hayotini ta'minlashga qaratilgan bo'lib, odatda bu xarajatlar soliqlar va davlat zaxiralari hisobidan moliyalashtirilgan.

3. **Yangi davr (XVII-XIX asrlar).** Davlat xaridlarining rivojlanishida muhim burilish nuqtasi XVII-XIX asrlarga to'g'ri keladi. Bu davrda:

- Markazlashgan davlat boshqaruvi rivojlandi.
- Milliy iqtisodiyot va bozor munosabatlari shakllandi.
- Davlat buyurtmalari ortib bordi. Ayniqsa, sanoat inqilobi natijasida davlat tomonidan sanoat korxonalaridan harbiy texnika, yo'l infratuzilmasi va boshqa muhim loyihalar uchun xaridlar amalga oshirilgan.

Keyinchalik, davlatlarning iqtisodiy faoliyati kengayishi bilan davlat xaridlariga bo'lgan talab ham ortib bordi. XIX asrga kelib, "**davlat xaridlarining hajmi oshishi bilan birga, xarid jarayonlarida shaffoflik, adolat va tejamkorlik kabi tamoyillarga ehtiyoj sezila boshladi**" ² (Thai, 2009, p. 15). Bu davrda tender tizimi kabi raqobatbardosh xarid usullari ilk bor qo'llanila boshlandi.

4. **XX asr – zamonaviy davlat xaridlari tizimining shakllanishi.** XX asr davlat xaridlari tizimining keng ko'lamda rivojlanish davri hisoblanadi. Xususan:

- **Urush davri xaridlari:** Birinchi va Ikkinchi jahon urushlari vaqtida davlatlar harbiy ehtiyojlarni qondirish maqsadida katta miqdorda mahsulot va xizmatlar xarid qilgan.
- **Davlat byudjeti va iqtisodiy siyosat:** XX asrda davlat xaridlari faqat harbiy sohaga emas, balki ijtimoiy himoya, infratuzilma, ta'lim va sog'liqni saqlash kabi tarmoqlarga ham qaratildi.
- **Davlat xaridlarini tartibga solish:** Davlat xaridlari qonuniy asosda tartibga solina boshlandi, ochiq tanlovlar, tenderlar va shaffoflik tizimlari rivojlandi.

XX asr davomida davlat xaridlari yanada murakkablashdi va professional boshqaruvni talab qila boshladi. "Ikkinchi jahon urushidan keyin davlat xaridlari

nafaqat davlat ehtiyojlarini qondirish, balki iqtisodiy siyosatni amalga oshirishning muhim vositasiga aylandi"³ (McCrudden, 2007, p. 28). Bu davrda davlat xaridlarini tartibga soluvchi qonunchilik bazasi shakllana boshladi.

5. XXI asr – raqamli davlat xaridlari tizimi. Hozirgi vaqtda davlat xaridlari raqamli texnologiyalar va sun'iy intellekt yordamida yanada shaffof va samarali bo'lib bormoqda. XXI asrda davlat xaridlarining rivojlanishiga quyidagilar ta'sir ko'rsatmoqda:

- Elektron davlat xaridlari tizimi: Xaridlarning elektron platformalar orqali amalga oshirilishi korrupsiyani kamaytirish va shaffoflikni oshirish imkonini bermoqda.
- Barqaror rivojlanish va ekologik me'yorlar: Davlat xaridlari ekologik toza va ijtimoiy jihatdan mas'uliyatli mahsulotlarga yo'naltirilmoqda.
- Xalqaro standartlarga mos kelish: Jahon banki, BMT va boshqa xalqaro tashkilotlar davlat xaridlarida ochiqlik va samaradorlikni oshirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqmoqda.

XXI asrga kelib, axborot texnologiyalarining rivojlanishi davlat xaridlarida ham inqilobiy o'zgarishlarga olib keldi. **"Elektron xaridlar tizimining joriy etilishi xarid jarayonlarining shaffofligini oshirish, xarajatlarni kamaytirish va ishtirokchilar uchun qulaylik yaratish imkonini berdi"**⁴ (Snider & Thai, 2018, p. 45). Hozirgi kunda davlat xaridlari nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy va ekologik maqsadlarga ham xizmat qilishi dolzarb masala bo'lib turibdi.

O'z navbatida O'zbekistonda ham davlat xaridlarini **uch bosqichga** bo'lib o'rganish mumkin.

1-bosqich: 2018-yilgacha bo'lgan davr. Uzoq yillar davomida O'zbekistonda davlat xaridlari tartibsiz amalga oshirilgan. Xarid qilish mexanizmlari asosiy me'yoriy hujjatlar bilan tartibga solinmagan. 2018-yilga kelib, bu sohadagi huquqiy bo'shliqni to'ldirish maqsadida O'RQ-472-sonli "Davlat xaridlari to'g'risida"gi Qonun qabul qilindi. Ushbu qonun davlat xaridlari jarayonini tartibga solish, shaffoflikni oshirish va korrupsiyani kamaytirishga qaratilgan edi.

2-bosqich: 2018-2021-yillar. 2018-yilda qabul qilingan O'RQ-472-sonli qonun davlat xaridlarini huquqiy jihatdan tartibga soldi, biroq u bozor iqtisodiyotiga to'liq moslashmaganligi sababli va elektron xaridlarni rivojlantirish maqsadida 2021-yilda 684-sonli yangi qonun ishlab chiqildi va kuchga kirdi. Ushbu yangi qonun davlat xaridlarining elektron shaklga o'tishiga, shaffoflikni oshirishga hamda ishtirokchilar uchun ochiq raqobat muhitini yaratishga qaratilgan edi.

3-bosqich: 2021-yildan hozirgi kungacha. O'RQ-684-sonli qonun, 2021-yil 22-aprelda tasdiqlanib, 24-iyuldan kuchga kirdi. Bu qonun davlat xaridlari jarayonini yanada takomillashtirdi va xalqaro standartlarga moslashtirdi. Jumladan:

- Davlat xaridlarini rejalashtirish va amalga oshirish shaffofligi oshirildi.

- O'zbekiston Respublikasi hududida xalqaro moliyaviy tashkilotlar tomonidan moliyalashtirilgan loyihalar uchun ham davlat xaridlari qoidalari qo'llanilishi belgilandi.

- Elektron auksionlar orqali xarid jarayoni yanada samarali tashkil etildi

Ushbu maqola davlat xaridlarining rivojlanish tarixini yuqorida keltirilgan tendensiyalar va bosqichlar orqali tahlil qilishga qaratilgan. Maqsad davlat xaridlarining evolyutsiyasini kuzatish, uning hozirgi kundagi ahamiyatini aniqlash va kelajakdagi rivojlanish yo'nalishlarini belgilashdan iborat.

Metodologiyalar:

- Tarixiy tahlil: Ushbu tadqiqotning asosiy metodologiyasi tarixiy tahlil bo'ladi. Bu davlat xaridlarining turli davrlardagi rivojlanishini o'rganish, asosiy bosqichlarni aniqlash va har bir bosqichning o'ziga xos xususiyatlarini tahlil qilishni o'z ichiga oladi. Tarixiy manbalar, qonun hujjatlari, statistik ma'lumotlar va mavjud tarixiy tadqiqotlar asosiy ma'lumot manbalari bo'ladi.

- Solishtiruv tahlili: Turli mamlakatlar yoki mintaqalardagi davlat xaridlarining rivojlanish tendensiyalari qiyosiy tahlil qilinishi mumkin. Bu o'xshashliklar va farqlarni aniqlash, shuningdek, muvaffaqiyatli tajribalarni o'rganish imkonini beradi.

- Hujjatlarni tahlil qilish: Davlat xaridlarini tartibga soluvchi qonunlar, qarorlar, nizomlar va boshqa me'yoriy hujjatlar davlat xaridlarining rivojlanish bosqichlarini, asosiy tamoyillarini va tartibga solish mexanizmlarini aniqlash uchun tahlil qilinadi.

- Adabiyotlar tahlili: Mavzuga oid ilmiy maqolalar, kitoblar, hisobotlar va boshqa adabiyotlar davlat xaridlarining rivojlanish tarixi bo'yicha mavjud bilimlarni tizimlashtirish va tahlil qilish uchun o'rganiladi.

Natijalar :

- Davlat xaridlarining bosqichlari: Tadqiqot davlat xaridlarining rivojlanishida bir necha asosiy bosqichlarni aniqlashi mumkin. Bularga ilk davr (markazlashmagan xaridlar), raqobat tamoyillarining paydo bo'lishi (tenderlar), professionalizatsiya davri (qonunchilikning shakllanishi), elektron xaridlar davri va zamonaviy tendensiyalar (barqaror xaridlar, strategik xaridlar) kirishi mumkin.

- Asosiy omillar: Davlat xaridlarining rivojlanishiga ta'sir etgan asosiy omillar aniqlanishi mumkin. Bularga davlatning iqtisodiy roli, siyosiy tizim, texnologik taraqqiyot, ijtimoiy talablar va korrupsiyaga qarshi kurash kabi omillar kiradi.

- Tartibga solishning evolyutsiyasi: Tadqiqot davlat xaridlarini tartibga soluvchi qonun hujjatlari va me'yoriy bazaning rivojlanishini ko'rsatishi mumkin. Bu jarayonda shaffoflik, adolat, tejamkorlik va samaradorlik tamoyillarining mustahkamlanishi kuzatilishi mumkin.

- Turli mamlakatlar tajribasi: Turli mamlakatlarning davlat xaridlaridagi o'ziga xos tajribalari, ularning muvaffaqiyatlari va kamchiliklari qiyosiy tahlil qilinishi mumkin. Bu orqali eng yaxshi amaliyotlar va saboqlar aniqlanishi mumkin.
- Zamonaviy tendensiyalar: Tadqiqot davlat xaridlarining hozirgi kundagi asosiy tendensiyalarini (elektron xaridlar, barqaror xaridlar, innovatsion xaridlar, strategik hamkorlik) va ularning kelajakdagi rivojlanish istiqbollarini ochib berishi mumkin.

Ushbu kabi natijalar davlat xaridlarining o'tmishini tushunish, hozirgi holatini baholash va kelajakdagi rivojlanish yo'nalishlarini belgilash uchun muhim ahamiyatga ega

Muhokama (Adabiyotlardan foydalanib):

Olingan natijalarni muhokama qilishda mavjud adabiyotlardagi ma'lumotlar bilan solishtirish, o'xshashliklar va farqlarni aniqlash muhim ahamiyatga ega. Masalan, tadqiqot davlat xaridlarining ilk bosqichlarida markazlashuv darajasi past bo'lganligini aniqlagan bo'lsa, bu holat Arrowsmith va Davies (2013) o'zlarining "Principles of Public Procurement" asarida ta'kidlagan "dastlabki davrlarda davlat xaridlari ko'pincha tarqoq va norasmiy xususiyatga ega bo'lgan" degan fikri bilan mos keladi.

Shuningdek, tadqiqotda XIX asrda tender tizimining paydo bo'lishi raqobat va shaffoflikni oshirishga qaratilganligi aniqlangan bo'lsa, bu **Thai (2009)**ning "International Handbook of Public Procurement" kitobida keltirilgan "davlat xaridlarining hajmi ortishi bilan adolatli va ochiq tanlov mexanizmlariga ehtiyoj kuchaygan" degan argumentini qo'llab-quvvatlaydi.

XX asrda davlat xaridlarining professionalizatsiyalashuvi va qonunchilik bazasining shakllanishi bo'yicha olingan natijalar **McCrudden (2007)**ning "Buying Social Justice: Equality in Public Procurement" maqolasida bayon etilgan "davlat xaridlarining iqtisodiy va ijtimoiy maqsadlarga xizmat qilishi uchun huquqiy asoslar yaratish zaruriyati" g'oyasi bilan uyg'unlashadi.

Elektron davlat xaridlarining rivojlanishi bo'yicha tadqiqot xulosalari **Snider va Thai (2018)**ning "Public Procurement and Contract Administration: A 21st Century Perspective" asarida ta'kidlangan "raqamli texnologiyalar davlat xaridlarining samaradorligi, shaffofligi va qulayligini sezilarli darajada oshirishi mumkin" degan fikrini tasdiqlaydi.

Qisqacha aytganda nafaqat o'xshashliklarni, balki tadqiqot natijalari va adabiyotlardagi qarashlar o'rtasidagi farqlarni ham tahlil qilish muhimdir. Agar tadqiqotda adabiyotlarda kam o'rganilgan yoki yangi jihatlar aniqlangan bo'lsa, bu alohida ta'kidlanishi kerak.

Xulosa va takliflar

O'zbekiston Respublikasida davlat xaridlari tizimi uch bosqichda rivojlanib keldi. Dastlabki yillarda bu jarayon aniq huquqiy asosga ega bo'lmagan. 2018-yilda 472-sonli qonunning qabul qilinishi davlat xaridlarini tartibga solishga xizmat qildi. Biroq, mazkur qonun bozor mexanizmlariga yetarlicha mos kelmaganligi sababli 2021-yilda 684-sonli qonun qabul qilindi. Yangi qonun elektron xaridlar tizimini joriy etish, shaffoflikni oshirish va korrupsiyaga qarshi kurashish bo'yicha muhim qadam bo'ldi.

Bugungi kunda davlat xaridlari raqamlashtirilgan, xalqaro me'yorlarga yaqinlashmoqda va samaradorlik ortib bormoqda. Shunga qaramay, ba'zi kamchiliklar hali ham mavjud bo'lib, davlat xaridlarini yanada takomillashtirish zarurati saqlanib qolmoqda.

Takliflar

1. Elektron tizimlarni yanada takomillashtirish

- Xarid platformalarini funksional imkoniyatlarini kengaytirish va avtomatlashtirish darajasini oshirish.
- Sun'iy intellekt va ma'lumotlar tahlili asosida tenderlar shaffofligini yanada kuchaytirish.

2. Korrupsiyaga qarshi kurash choralarini kuchaytirish

- Davlat xaridlarida ishtirok etuvchi subyektlarning manfaatlar to'qnashuvini oldini olish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar ishlab chiqish.
- Xarid jarayonlarini nazorat qiluvchi mustaqil mexanizmlar joriy etish.

3. Mahalliy ishlab chiqaruvchilarni qo'llab-quvvatlash

- Davlat xaridlarida mahalliy ishlab chiqaruvchilarga ustuvorlik berish orqali milliy iqtisodiyotni mustahkamlash.
- Mahalliy kompaniyalarning xalqaro standartlarga javob beradigan mahsulotlar ishlab chiqarishiga rag'bat yaratish.

4. Xalqaro tajribalarni o'rganish va qo'llash

- Jahon banki, BMT va boshqa xalqaro tashkilotlarning davlat xaridlari bo'yicha ilg'or tajribalarini amaliyotga joriy etish.
- Xalqaro elektron xarid tizimlariga integratsiyalashish orqali O'zbekiston davlat xaridlarining raqobatbardoshligini oshirish.

5. Davlat xaridlari jarayonida jamoatchilik ishtirokini kengaytirish

- Davlat xaridlari bo'yicha axborotlarni ochiq ma'lumotlar portallarida e'lon qilish orqali shaffoflikni ta'minlash.
- Nodavlat tashkilotlar va fuqarolik jamiyati institutlarining nazorat mexanizmlarini kuchaytirish.

Bu takliflarning amalga oshirilishi davlat xaridlari tizimini yanada samarali, shaffof va korrupsiyadan xoli bo'lishiga xizmat qiladi. O'zbekistonda davlat

xaridlarini rivojlantirish orqali iqtisodiyotning barqaror o'sishiga hissa qo'shish mumkin.

Adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasining Qonuni, 22.04.2021 yildagi O'RQ-684-son
2. O'zbekiston Respublikasining Qonuni, 09.04.2018 yildagi O'RQ-472-son
3. Arrowsmith, S., & Davies, A. (2013). *Principles of Public Procurement*. Tottel Publishing.
4. Thai, K. V. (2009). *International Handbook of Public Procurement*. CRC Press.
5. McCrudden, C. (2007). Buying Social Justice: Equality in Public Procurement. *Oxford Journal of Legal Studies*, 27(1), 27-57.
6. Snider, K. F., & Thai, K. V. (2018). *Public Procurement and Contract Administration: A 21st Century Perspective*. Routledge.
7. Kenneth Lyons va Brian Farringtonning "Procurement and Supply Chain Management"
8. Peter Baily, David Farmer, Barry Crocker, David Jessop va David Jones "Procurement Principles and Management"
9. Stephen Guthning "Project Procurement Management: A Guide to Structured Procurements"